

Совхоз, нэһилиэк олоҕор Куччугуй Сэмэн дьыэ кэргэнин кылаата

Иванов Семен Федорович-II кэргэнэ Такырова Александра Васильевнаһын, 1971 сыл

Степан Васильев аатынан совхоз маннайгы олуга "Инники этэрээт" колхозка ууруллубута, артыал, колхоз, совхоз, конезавод буола үүммүтэ...

Биһиги аҕабыт, тыыл, сэбиэскэй, хаһаайыстыбаннай үлэ бэтэрээнэ, **Иванов Семен Федорович-II** «Инники этэрээт» колхозка 1942-47, 1953-1956 сылларга иккитэ төхтүрүйэн колхоз бэрэссэдээтэлинэн ананан үлэлээбитэ.

Аҕабыт 17 саастааҕар 1929 сыллаахха Маалыкай 4 кылаастаах начальнай оскуолатын үөрэнэн бүтэрбитэ. Оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан 1927 сыллаахха комсомолга киирбитэ. Начальнай оскуоланы бүтэрэн, 1929 сылын күһүнүгэр совет секретарынан ананан үлэтин саҕалаабыта. Бу кэмнэ сир түнэтигин ытыгы саамай эппиэттээх, айдааннаах кэмэ этэ. Миэстэтигэр олохтоох совет салалтатын уонна анал комиссия күүһүнэн сир түнэтигэ ытыллыбыт. Сир түнэтигэ бүппүтүн кэнниттэн 1930 сыл күһүнүгэр бытархай хаһаайыстыбалары холбоһуктааһынна киллэри, коллективнай хаһаайыстыба туһунан үөрэтэр, өйдөтөр үлэни ытыгы саҕаламмыт. 1930 сыл муус устар ыйга оройуон киинигэр холбоһуктаах хаһаайыстыбаны тэрийии туһунан биер ыйдаах курс аһыллан үлэлээбит. Онно I Бордон нэһилиэгиттэн совет секретарынан үлэли сылдьар аҕабыт киирэн үөрэммит.

Ити сыл күһүнүгэр совет быыбара буолбутугар, быыбардыыр бырааптаахтар аһаҕас уопсай мунһахтарыгар, илиинэн өрө уунуу ахсаанынан элбэх куолаһы ылан, баара-суоҕа 18 саастаах аҕабыт совет председателинэн быыбардаммыт. Дьэ, ити кэмтэн ыла нэһилиэк бас-көс дьоннорун кытта үйэлээх сааһын устатыгар салайар-дьаһайар, тэрийэр-хааччылар үлэлэргэ дьон убаастабылын, ытыктабылын ылан үлэлээн ааспыта.

2012 сылга “Бичик” кинигэ кыһатын “Саха сирин үлэһит дьоно” сериятыгар бэччээттэммит аҕабыт туһунан кинигэҕэ үлэ, тыыл, государственной сулууспа ветерана Эдуард Федорович Данилов манньк суруйар:

“Семен Федорович II (Куччугуй Сэмэн) уонна кини убайа Семен Федорович I (Улахан Сэмэн) Маалыкай алын сүһүөх оскуолатыгар үөрэнэн ааҕар-суруйар буолбуттара, онон сана олоҕу тутууга салайар үлэлэргэ кыттыһан барбыттара, Николай Габышев тэрийбит бастакы комсомольскай ячейкатын чилиэннэринэн буолбуттара.

Бордон нэһилиэгэр сирин хаттаан түнэтии 1929 сыллаахха саҕаламмыта. Ити бириэмэҕэ нэһилиэккэ партийнай тэрилтэ өссө тэриллэ илигэ, ол иһин сирин үлэриин үлэтин олохтоох Совет баһылаан-көһүлээн ыппыта. Сир түнэтигин иккис биэдэмһэ

1929 сыл бүтэнигэр оноһуллубута уонна нэһилиэк уопсай мунһаабынан бигэргээбитэ. Ити бириэмэҕэ 17 саастаах Семен Иванов (Куччугуй Сэмэн) I Бордон советын секретарынан аһаммыта.

Оройуонна сир түнэтигэ сүннүүнэн бүппүтүн кэннэ бытархай хаһаайыстыбалартан хаалбыт хаһаайыстыбалары коллективнай хаһаайыстыбаларга киллэрии үлэлэрэ саҕаламмытара. 1930 сыллаахха муус устарга бу үлэни ытыгыга анаан оройуонна биир ыйдаах курс аһыллан үлэлээбитэ, онно I Бордонтон Семен Федорович Иванов II үөрэммитэ. Ол сыл алтыннытыгар нэһиликтэр советтарын быыбарыгар I Бордонно Совет председателинэн Семен Иванов (Куччугуй Сэмэн) талыллыбыта.

Семен Федорович Иванов II (Куччугуй Сэмэн) нэһилиэк, колхоз салалтатыгар кэҕкэ сылларга үлэлээн, үгүс сыратын биэрбитэ. Нэһилиэк, оройуон социальнай-экономическай, культурнай сайдыытыгар улахан өнөлөөх салайааччынан биллэр. Кини дьон-сэргэ дириҥ ытыктабылынан туһанара, киһи быһыытынан олус бэрээдэктээх, дьонуннаах, эппит тылыгар турумтуо буолара. Кини этиитэ, сүбэтэ-амата мэлдьи учуоттанара. Дьону, оҕону, дьахтары кытта уопсай тылы булан дуоспуруннаахтык кэпсэтэрэ, көрдөөх кэпсээннэри кыратык мүчүк гына-гына кэпсиирин сөбүлүүрү”.

Эмиэ ити кинигэҕэ Советскай, хаһаайыстыбаннай үлэ ветерана Петр Дмитриевич Кириллин-1 суруйбутунан: “Ааспыт үйэ 20-30 сылларыгар Маалыкайга 4 кылаастаах начальнай оскуола, кооператив лаапыта, 1 фельдшерскэй медпуун бааллара. Онтон оройуону кытта сибээс сатыы эбэтэр аттаах наарыһынай киһинэн суругунан толоруллара. Онон салайарга олус ыараханын үрдүнэн советка, колхоз тэрээһинигэр үлэлиир дьобурдаах Семен Федорович-II талыллан үлэлээбитэ. 40-ча сыл устатыгар I Бордонно – Маалыкайга бэйэтин таһаарыылаах үлэтин саҕалаан, ытан уонна түмүктээн бочуоттаах сынһаланна атаарыллыбыта. 1936 сылга диэри Маалыкай оскуолата начальнай (4 кылаастаах) этэ, ону Семен Федорович Иванов II туруорсан 1936 сыллаахха эбии тутуу ыттаран сэттэ кылаастаах оскуолаҕа кубулуттарбыта. Семен Федорович уһун кэмнэ салалтаҕа Бордон нэһилиэгин олохтоохторун олохторо-дьаһахтара, доруобуйалара тупсарыгар энкилэ суох тахсыылаахтык үлэлээбит дьоннортон биир бастагынан буоларын билинэбин. Кини биир сүрүн үтүө майгытынан кыамматтарга, кырдыаҕастарга, оҕолорго куруук көмөлөһөрө, сүбэлиирэ буолар этэ”.

Аҕабыт колхоз председателинэн үлэлээбит бастагы болдьобун сылларыгар күндүл, айылҕа балачча үчүгэй тыһынын илгийэн, сэрии кыайыы өттүгэр хайыһан, салгы 1945 сыл ыам ыйыгар сэрии кыайыынан түмүктэнэн, дьон-норуот сүргэтэ көтөҕүллэн, ыалдьар ыалдьарын, аччык аччыктырын умнан көхтөөх, күүрээннээх үлэҕэ туруммуттара.

I/I- 1943 – I/I- 1948 сылларга «Инники этэрээт» колхозка ынах, сылгы үөһү төбөнөн ахсаана үүнүүтүн бу таблицаттан көрүүххэ сөп:

	Кээмэй единицата	сыллар				
		1943	1944	1945	1947	1948
Ынах сүөһү	төбө	236	273	286	304	328
Ол иһигэр ыанар ынах	төбө	67	81	86	88	95
Сылгы	төбө	138	154	175	207	237
Ол иһигэр биэтэ	төбө	35	33	40	46	60
Көлүнэр ат	төбө	57	55	45	41	54

Колхозтаахтар Аҕа дойду Улуу сэриитин сылларыгар бэйэни харыстаммат килбиэннээх үлэлэрин сыаналаан государство үгүс колхозтаахтары 1947 сыллаахха “Аҕа дойду Улуу сэриитин 1941-1945 с.с. килбиэннээх үлэтин иһин” медалынан наҕараадалаабыта. Ол иһигэр аҕабыт эмиэ наҕараадаламмыта.

1950 сыллар кэннилэриттэн Марха өрүс сүннүүн өрө бата сир баайын көрдүүү партиялар хас сыл сааһын аайы тэриллэн тахсаллара. Ити партиялары үлэһит илиинэн,

көлөнөн хааччийыны нэһилиэк, колхоз председателлэрэ тэрийэллэрэ. Бу сүрдээх түбүктээх, эппиэттээх үлэ буоларын туһунан аҕабыт кэпсиирэ: «нуууччалыы билбэт буолан дьон сүрдээбин куттанара. Хайа уонна сайыны, күһүнү быһа дьиэтиттэн тутулуга суох сылдыар кыахтаах, аты үчүгэйдик көрөргө, ыңгырдыырга, таһаҕас ыырдарга үөрүйэх дьоннору була сатыыгын. Барыта көлүллэр, ыңгырданар чычаас аттарынан толору хааччийар кыах суох буолан эрдэ соноҕостору айааһатан бэлэмнэтэрибит».

Сир баайын көрдүүр партиялар үлэһиттэрэ төттөрү-таары сырыыллара биһиги дьиэ кэргэни тумнубатаҕа. Дьаам суолугар олорор ыал курдук этибит. Дьон бөҕө сылдьан, хонон-өрөөн ааһаллара. Ол дьону аһатыы, хонор-өрүүр танастарын бэлэмнээһин, сууйуу-сотуу ийэбит үрдүнэн буолара.

1930 сылтан 1958 сылга дылы 11 сыл совет председателинэн, 8 сыл колхоз председателинэн (быһыгар курсанынан, түүлээх тутар пуун салайааччытынан) үлэлээбит аҕабыт, Иванов Семен Федорович-II, алмааһы бастакы арыяааччылар испиэһэктэригэр киллэриллибэтэбиттэн **биһиги дьиэ кэргэн хомойо саныыбыт**.

1947 сыл түмүгүнэн сылгы иитиитигэр үрдүк көрдөрүүлэри ситиспиттэрин иһин 1948 сыллаахха сахаттан аан бастаан Социалистической үлэ геройун аатын Чурапчыттан Р.И.Константинов, Мэнэ-Хаҥаластан А.Е.Степанов ылбыттара. Оттон Ньурба оройуонуттан «Инники этэрээт» колхоз сылгы иитиитигэр былааннаах соруудаҕы аһара толорууну ситиспитин иһин Саха республикатын министрдерин советын 1948 сыл кулун тутар 27 күнүнээҕи уураабынан председатель Иванов Семен Федоровичы I степеннээх дипломунаҥа наҕараадалаабыттара, харчынан бириэмийэни туттарбыттара. Ити оччолорго республика үрдүкү былааһын органнарыттан аҕам иккис улахан наҕараадата этэ. Ол иннинэ, 1947 сыллаахха Верховнай Совет президиумун сэтинньи ый 6 күнүнээҕи укааһынан Бочуотунай Грамотанан наҕараадаламмыта.

1947 сылтан аҕабыт ССКП чилиэнэ этэ. Оройуоннааҕы партийнай конференция үлэтигэр 4 төгүл делегатынан талыллан кыттыыны ылбыта.

Аҕабыт үлэтин киниискэтэ 1929 сыл совекка секретарынан үлэлиэбиттэн саҕаламмыта уонна 1972 сылынан түмүктэммитэ. 1939 сыллаахха нэһилиэк депутаттарын быыбарын туһунан сокуон тахсыабыттан I, II, III, V, VI, VII, VIII, XIII ыңгырыылаах олохтоох совет быыбарыгар депутатынан 7 төгүл талыллыбыта. Быыбардаммыт бүтэһик болдьоҕор сылдьан ыарахан ыарыыга ыалдьан ити итэҕэли сүкпүтүнэн олохтон туораабыта.

Ийэбит, тыыл, үлэ бэтэрээнэ, **Такырова Александра Васильевна** эмиэ колхоз, совхоз үлэтигэр бэйэтин сэмэй кылаатын киллэрбитэ диэтэхпитинэ омнуота суох буолуодии саныыбыт.

Ыарахан үлэни кыайар буолуоҕуттан, 14-ээх эрэ сылдьан колхоз үлэтигэр эриллибитэ. Арыһыттыыра, субай сүөһүнү көрбүтэ, биригэдьирирдир да этэ. Огдообо буолбут аҕатыгар көмөлөһөөрү, бырааттарын үөрэттэрээри бэйэтэ үөрэммэтэҕэ. Кини эдэр сааһыгар биэс оҕолоох сааһыра барбыт киһиэхэ кэргэн тахсыбыта бу эмиэ туһугар хорсун быһыы, булгуруйбат модун санаа туоһута буолар. Ийэбит сатаабаппын диэн туохтан да иннэн турбат үгэстээҕэ, барытын бэйэтэ онороро-тутара, олорон көрбөккө түбүгүрэр туруу үлэһит киһи этэ.

Суостаах сэрии, сут-кураан кини сана сэрбэччи ситэр кэмигэр ааспыттара. Лаппыак Маайалыын ыһыыга, хомуурга, мас мастыырга бииргэ сылдыбытын, сыарҕалара алдьанарын, быата быстарын, илиилэрин үлүтэ сыһыахтарыгар диэри бэйэлэрэ онгостон муннаналларын, оҕустара булгуйан кээһэрин көлүйэн эрэйдэнэллэрин, атыттардыын куоталаһа үлэлииллэрин ахтан-санаан ааһааччы, «истиэнэ хаһыатыгар хотторбуттары чараппаахыга олорбут гына уруһуйдуулар этэ» - диэн кэпсээччи уонна хаһан да чараппаахыга «олорсубатабыттан» үөрээччи. Кини бастаан сүөһү көрүүтүгэр, онтон арыһытынан үлэлээбит. «Курааннаан от үүммэтэҕэр Токоско баран кыстаабыппыт» - диэн кэпсээччи. Арыһыттыырын саҕана бэйэлэрэ астаан, уулларан, «буһуу арыы» онорон туттараллара үһү. «Хата биридэ да итээбэтэҕим» - диирэ. Ол саҕана төһө үүттэн төһө арыы тахсыахтааҕа расчёт быһыытынан аабыллар эбит.

Ити курдук сэрии кэмигэр эр дьон үлэтин солбуйан хонуу, ферма араас үлэтигэр бэйэтин харыстаммакка үлэлээбитэ, «икки харананы ыпсарарбыт» диирэ. Ону туоһулуур Кыайыны уһансыга «1941-45сс. килбиэннэх үлэтин иһин» диэн Сталин төбөлөөх медалынан наҕараадаламмыта.

2014 сылга “Бичик” кинигэ кыһатын “Саха сиригэр үлэһит дьонно” сериятыгар бэчээттэммит ийэбит туһунан кинигэҕэ балта Ирина Ваисльевна Семенова маннык суруйар: «Улахан эдьийбит Александра оҕо сааһыгар ийэтэ өлөн, сэрии сылларыгар кыһалҕалаах кырыымчык кэмгэ улаатан, эрдэттэн кытаанах үлэҕэ мускуллубута, колхоз–совхоз араас үлэтигэр уһундук үлэлээбитэ. Олох эдэр сааһыгар (мин оскуолаҕа киирэ иликпинэ) Көппөххө, Аларга сайылык фермаларга колхозка үүт тутууччынан, арыһытынан үлэлээбитин өйдүүбүн. Ол өйдөөн хаалбытым төрүүттээх. Миигиттэн 2 сыл аҕа саастаах эдьийим Маайа биһиккини үүт эрийэр кыра дьиэтигэр таһыттан хатаан баран колхоз бухгалтериятыгар отчуот туттаран кэлэрэ. Ол аата эрэнэр балтыларынан «Харабыллатар» эбит. «Харабыллаабыт» манһабытыгар үүт иһэрдэрин, сүөгэй сизтэрин өйдөөбөппүн, колхоз баайын энчирэппэт буоллаҕа. Отчуоттаан кэлэн баран от күөх өннөөх миин буһаран иһэрдэрин өйдүүбүн. Аны санаатахха ол киһилэ миинэ эбит, мииммит хайдах амтаннааһын өйдөөбөппүн».

60-с сылларга “Арыылаах” сайылыгар дьинэн көһөн олорон “Үгүс өтөх”, “Дьиэ ыспыт”, “Тиэхээн” оһорбо буолаларын оттооччубут. Онно ийэбит оттоһорун таһынан Малыраба Өрүүнэлиин холкуос пиэриэмэтин тарбыйахтарын көрөөччү.

Бэйэтэ үөрэммэтэх буолан бырааттара, балтылара үөрэнэллэригэр төһүү буолбута. Быраата Борокуоппай (Прокопий Васильевич Такыров) үөрэнэ барарыгар, Ньюурбаҕа (урут Ньюурба диэбэт этилэр) тыһаҕас киллэрэн өлөрөн атыылаан, харчылаан ыппыт. «Ырыынакка тийбитим эмиэ мин курдук эт атыылаахтар элбэх этилэр. Мин ыйыттаһтарына эрэ эппиэттибин. Ону көрөн биир киһи: - Тоойуом, бачча үчүгэй эти, итинник атыылааһына олох да батарыан суох, - диэн баран бэрт начаас атыылаан биэртэ. Мин махталы кытта түөһүн этиттэн ордорон биэрбиппэр бэйэтэ дэлби махтанан, хайҕаан, алҕаан атаарбыта. «Үчүгэй ыал ийэтэ буолуон»- диэбитэ диэн өрүү махтана ахтааччы.

Кэнники ликбезкэ (ликвидация безграмотности) үөрэнэн илии баттыыр уонна бытааннык хаһыаты ааҕар этэ. Ахсаан өттүгэр баҕас олох үчүгэй этэ. Оннооҕор киһи хас эрэ сүүс кыраамы кытта начаас өйүгэр суоттааччы.

Бордон нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо Григорьева Елена Николаевна маннык ахтар: “Кыра эрдэбиттэн сүөһү көрүүтүгэр үлэлээн, сүөһү хайдах көрүллэрин, аһатылларын билбит буолан, Өлөксөөн ити туһунан санаатын миигин кытта маннык үллэстээчи: «Саханы саха гыммыт сүөһү, онон ыал бэйэтин кыаһынан сүөһүлээх буолара сөп. Аскын-үөлгун сибиэһэйдии, сөптөөхтүк астанан аһаан олоробун, үлэлигин. Үчүгэй астаах киһи доруобай, үлэни кыайымтыа, хотумтуо буолар. Мэлдьи дьарыктааххын, оҕолоргун үлэҕэ-хамнаска үөрэтэргэ да көмөлөһөр, оҕо кыра эрдэбиттэн үлэҕэ сыһынааһына үлэлиин үөрэнэр. Үлэтин бүтэрдэһинэ бэйэтин сөбүлүүр дьарыгынан өссө умсугуйан туран дьарыктанар».

Кэнники пенсияҕа тахсан уурайыар диэри совхоз хонтуоратыгар курьерынан, уборщицанан үлэлээбитэ. Ханна да үлэлээтэр биһиги ийэбит чэнчиһин, ырааһын, эппиэтинэстээһин дьон-сэргэ куруук холобур оносто хайгыыллара. Үгүс мэтээлэ, грамоталара кини ахсаабат кыһамныылаах үлэһит киһи буоларын туоһулууллар.

Аҕабыт суох буолтун кэннэ софотобун оттоон-мастаан, сүөһү иитэн барыбытын үөрэттэрэн, атаһытыгар туруорбута. Кини дьарамай санныгар үгүс ыарахан үлэни сүгэн, “оҕолорбун киһи тэнэ дьон онордорбун” диэн бигэ күүстээх санааны ылынан, үлэлээн-хамсаан, хара өлүөр диэри хотоннонон, ыраах-чугас оҕолоругар сүбэ-ама буолан, танас-сап тигэн, хас биирдиибитигэр илиитин сылааһа тийэ, көрө-истэ олоҕобута элбэҕи кэпсиир.

Үлэ бэтэрээнэ, 1970-1990 сылларга Ст.Васильев аатынан сопхуос инженер-мелиоратора Соловьева Вера Григорьевна бэйэтин ахтытыгар манньк суруйар: “Техүлэһиттэр истэригэр хонтуораҕа остуораһынан Такырова Александра Васильевна үлэлээбитэ. Кини олус үлэһит, ыраас туттунуулаах буолара. Хонтуораны бэрт ыраастык сууйара-соторо. Төһө да саастааҕын иһин туттара-хаптара түргэн-тарҕан этэ, сэниэлээх баҕайытык сылдьара.”

Пенсияҕа тахсан да баран, убайбыт Уоһук (Иванов Иосиф Семенович) үөрэбин бүтэриэр дылы, Ст. Васильев аатынан совхозка 1983 сыл сайыныгар диэри үлэлээбитэ. Үлэтин киниискэтигэр биир эрэ сирэйгэ суруктаах, совхозка киириэр дылы 25 сыл 2 ый ыстаастаах диэн, совхозка ылыллыбытын уонна уурайбытын туһунан.

Сааһыран да баран сыппакка, олорбокко хачыгырайан тахсара: сайынын от үлэтэ, сир аһын хомуйуу, кыһынын хотон, сүөһү көрүүтэ-истиитэ.

Биһиги ийэбит барахсан олус чиеһинэй, уопсай дыылаҕа наһаа бэриниилээх киһи этэ. Нэһилиэк, совхоз сайдытыгар ис сүрэҕиттэн кыһаллара, дууһалыын ыалдьара. Эдэр салайааччыларга сүбэ-соргу буолара.

Ийэбит мэнээк киһи олорбот, ылбычча санаммат олоҕун да олордор «толору дьоллоохпун» - диэччи. Биир саха дьахтарыгар сөп ытык иһин төлөөн бэйэтин баҕатыны «тэк курдук сылдьан, ыарыылатан сыырааран сыппакка», эмискэ баҕайы сүрэҕинэн ыалдьан сылдьарын курдук түргэнник бу дойдуттан элэс ҕыммыта...

Дьэ кэргэн улахан оҕото хайдах киһи буоларыттан бииргэ төрөөбүттэрин дьылҕалара улахан тутулуктаах диэн мээнэҕэ эппэттэр. Ол курдук, улахан убайбыт **Сергей Семенович Иванов** биһиги бары үөрэхтээх, анал идэлээх, үлэһит дьон буоларбытыгар суолу арийбыт таптыыр, убаастыыр күндү киһибит буолар. Убайбыт оҕо сааһыттан олоххо активной позициялаах, олохтоох тыллаах-өстөөх, бэйэтин көрүүтүн, санаатын аһаҕастык этэр, принципиальной, эппит тылыгар турумтуо этэ. Кини комсомольскай лидер буолан биир да мунньах, субботник, араас оччотооҕу мероприятиелар кинитэ суох ааспат этилэр. Сергей оскуоланы бүтэрээт колхозка комсомол ыңгырытынан доярдый барбыта. Биир ынахтан тыһыынча киилэттэн тахса үүтү ыыры ситиспитэ. Ол саҕана саха ынахтара аҕыйах буолан баран хойуу үүттээхтэрэ, онон ити үрдүк көрдөрүү этэ.

1957 сыллаахха кулун тутар ыйга үс кыра колхозу холбоон бөдөнсүтүллүбүт Ст.Васильев аатынан колхоз тэриллибитэ. Бастакы тэрээһин мунньахха колхозтаахтар 11 киһиттэн састааптаах колхоз бырабылыанньатын талбыттара. Онно убайбыт Сергей Семенович эмиэ талыллыбыта.

1959 сыллаахха комсомол уобаластааҕы конференциятыгар делегатынан талбыттара уонна Комсомол Райкомугар тыа хаһаайыстыбатын инструкторынан бигэргэппиттэрэ. Онтон Москваҕа тыа хаһаайыстыбатын институтугар (Тимирязевка) туттарсан киирээт, үөрэнэ да барбакка ыалдьан хаалан сыыйылыбыта, онтугтан наһаа хомойор этэ. Якутскайга университет тыа хаһаайыстыбатын факультетыгар үөрэнэн учуонай-зоотехник идэтин ылта. Дойдугар хаалан 1964 сыл ыам ыйын 1 күнүттэн бастаан селекционер-зоотехнигынан, онтон 1967 сылтан республикатааҕы сылгыны үөрэтэр госплемстанцияҕа директорынан таһаарылаахтык үлэлээбитэ. Попов Егор Ефимович, Сыроватскай Дмитрий диэн дьону кытта бэркэ тапсан үлэлээбиттэрэ. Соҕурууттан кыраһыабай баҕайы боруода аттары аҕалбыттара. Билинни сылгы заводун төрүттээбит дьон кинилэр этэ. Убайым үлэтинэн араас командировкаларга хотунан-соҕуруунан элбэхтик сылдьара. 1987 сыл балаҕан ыйын 2 күнүгэр саха сылгытын эт биэрэр тупсарыллыбыт боруода быһыытынан ааҕарга диэн ССРС госагропромын уурааҕа тахсыбыта. Итиннэ убайбыт салайытынан барбыт элбэх сыллаах былааннаах үлэ түмүгэ эмиэ баар.

Талан ылбыт идэтигэр бэриниилээхтик, билиитин-көрүүтүн толору туһанан өр сылларга таһаарылаахтык үлэлээбитэ сыаналанан араас наҕараадаларынан бэлиэтэннэ, Саха республикатын агропромышленной комплексын Бочуоттаах үлэһитэ, Ньурба улууһун уонна Октябрьскай, Бордон нэһилиэктэрин Бочуоттаах олохтоохторо буолла.

Санаспытыныын Евдокия Максимовналыын үс уол, икки кыыс оҕолор тапталлаах аҕалара, ийэлэрэ, элбэх сизэн, хос сизэн эйэбэс эһэтэ, эбэтэ дэтэн ньир-бааччы ыал буолан олороллор. Оҕолор бэйэлэрэ улахан ыал ийэлэрэ, аҕалара буолан үлэлии-хамсыы, айа-тута сылдыллар.

Салгыы Абый улуунун Сутуруохатыгар оскуола начальной кылаастарыгар учууталлыыр, Саха республикатын үөрэҕириитин туйгуна, «Гражданской килбиэн» "Учитель ученических признаний", «Учууталлар учууталлара» бэлиэлэр хаһаайыннара, үлэ бэтэрээнэ эдьийбит **Людмила Семеновна Стручкова** ахтыыта:

“Мин оскуолаҕа кыра кылааска үөрэнэ сылдьан дьоммун кытта совхозка бырыһыанна оттуурбутун өйдүүбүн. Сайын, аҕам уопускаатын ыллар эрэ, сороҕор өбүгэлэрбит олоро сылдыбыт алаастарыгар Арыылаахха көһөн тахсан олорон оттуур этибит.

Арыылааҕы атын дьону кытта үллэстэн оттуур быһыылаах этибит уонна онтон чугас эргин баар Дьиз Ыспыкка, Кууһума өтөҕөр, Дьабылга, Моонньооххо оттоочубут. Моонньоох дьизбиттэн чугас буолан дьизтэн сылдьан оттуур этибит. Дьиз Ыспыт уруккута бааһына сирэ буолан, ото ыарахан баҕайы буолааччы. Харыйаҕа эмиэ оттообуттаахпыт. Аҕам барахсан биһигини, санаабытын көтөҕөөрү буолуо, сөп-сөбүгэр хайгыыр этэ. Миигин, оҕом бугуллара аккуратнайдала, чөмчүүк курдуктар диэтэҕинэ киһи тэнэ суох курдук сананан олус үөрэрим. Аны от үрдүн миигинэн онорторор этэ уонна, оҕом онорор ото хаһан да сытыйбат диириттэн от үрдүн миигиттэн атын киһи сатабатын курдук сананар этим. Дьэ, уонна кыһаллан бөҕө оттуур буоллахпыт. Ол саҕана сороҕор, балтыларбын, быычыкаа дьону, кытта илдэ барар этибит. Санардыы хаама сатыыр Ираны кытта илдэ баран, охсуллубут окко кыайан хаампакка, охторун өйдүүбүн.

7-с, 8-с кылаастан саҕалаан звеноҕа улахан дьону, оҕолору кытта оттуур буолбутум. Үксүн Кыраһа звенотугар сылдьар этим. Онно хас да сыл Чарканов Иннокентий Васильевич звеноводтаабыта. Иннокентий Васильевич наһаа үтө санаалаах киһи этэ. Тугу эмэ сөбүлээбэтэҕинэ даҕаны, биһигини оҕолору, куолаһын да үрдэтэн санарбытын өйдөөбөппүн. Аргыйы аҕай, наһыл куолаһынан өйдөтөн этээчи быһыылааҕа. Ол звеноҕа наар Ефремов Федор Семенович (Тыла суох) баар буолааччы. Сүрдээх үлэһит, эмиэ үчүгэй санаалаах барахсан этэ. Атынан от мустарааччы. Мин кинини тыла суох диэн наһаа аһынар этим. Биирдэ тас таһаһын сууйан биэрбиппэр үөрбүтэ ахан. Тугу эрэ илиитинэн көрдөрө-көрдөрө быһаара сатаабытын үчүгэйдик өйдөөбөтөбүм. Ону Иннокентий Васильевич эйиэхэ махтанар уонна ийэн мин эдьийим диир диэбитэ.

Оскуоланы бүтэрбит сылбытыгар 1970 сыллаахха үөрэххэ барбакка совхозка киирбитим. Онно сайын үөһэ Энээрдэк Арыылааҕа диэн сиргэ окко ыыппытара. Кимнээҕи кытта оттообуппун сорохторун умнан кэбиспиһин. Семенов Валентин Васильевич, Лазарев Юрий Афанасьевич, Саввинова Зоя, Иванова Александра Сергеевна баалларын эрэ өйдүүбүн. Сүрдээх кэрэ айылҕалаах дойду этэ. Биирдэ Юра хайаттан икки хотой оҕотун тутан кэлбитэ (ийэлэрэ өлбүтэ эбитэ дуу, баара буоллар кэлэн син ылан илдэ барыа этэ). Биһиги кинилэри балыгынан, сороҕор куһунан аһатар этибит. Биирэ аһары уойбута эбитэ дуу, иккиһиттэн быдан улахан буолан баран, мөдөөт баҕайы буолааччы. Иккиһэ кыра, сытыы баҕайы этэ. Көтөн иһэн доҕорун түннэри тардан биһигини күллэртээччи.

Мин төрөппүт ийэм Жондорова Пелагея Никифоровна төрөөбүт сирэ-дойдута Улахан Күөл диэн истэр этим. Ол иһин ол дойдулар миэхэ ордук чугас курдуктар этэ. Тахсарбытыгар уу элбэх буолан катерынан, баржанан барбыппыт. Төһөнөрбүтүгэр сороҕун атынан, сороҕун моторканан кэлсибитим, Маайга кэргэнин дьонугар тахсыһа сылдьар убайым Иванов Николай (Кугас Ньюкулай) Семёновичтааҕы кытта. Уу дэлби түһэн хаалбыт буолан сороҕор лодканы соһон энин айаннаан кэлбиппит.

Маайга дуу, Улахан Күөлгэ дуу биир ыалга хоммуппут. Онно Александра Сергеевна ити ийэн балта диэн биир дьахтары көрдөрбүтэ. Ол дьахтар барахсан миигин

уруурбаан аһын маанытын аһаппыта. Аатын төрүт өйдөөбөппүн, кэлин көрбөтөбүм даҕаны. Ол сиртэн Маалыкайга киирээхтээбэтэҕэ буолуо.

Онтон кыһыныгар Кыраһа ферматыгар бороон көрбүппүт. Мин, Афанасьева Люба, Софронов Валера, Саввинова Паша, Лазарева Лана буолан үлэлээбиппит. Аттыбытынааҕы дьибэҕэ Сымараковтар олорор этилэр. Оҕонньоро от биэрээччи этэ. Кэргэнэ Татьяна аҕыйах ыаннык ынах баарын көрөр этэ. Кыра оҕолордоох этилэр. Лана кинилэри кытта олорбута. Хаһан да хотонно сылдыбатах бэйэм син бэркэ үлэлээн кыстаабыппыт. Трактористар от тийэ кэллэхтэринэ сэргэхсийэ түһэрбит. Үксүн Ушканов Федордаах кэлээччилэр. Федя биһигиттэн наһаа улахан аҕа буолбатаҕа буолуо да буоллар, улахан киһи курдук буолааччы. Кини кэллэҕинэ, сарсыарда эрдэ туран уот оттон абырыыр аҕай этэ. Кинилэр суохтарыгар үксүн баар-суох эр киһибитинэн Валеранан отуннарар этибит. Ол саас Валера армияҕа ынырыллан барбыта да, онтон эргиллибэтэҕэ хомолтолоох этэ. Килиэппитин кирпииччэ оһоһхо бэйэбит буһарынар этибит. Пашабыт аҕата биэкэр буолан, сатыыр киһи кини тизэстэтин охсор этэ.

Биир сыл итинник бороон көрөн кыстаан баран, эһилигэр убайым Сергей Семёновичтааҕы кытта Хампаҕа, Орто Бүлүү совхозка барсан кассирдаабытым, онтон Бүлүү педучилищетыгар киирбитим.

Училищеҕа үөрэнэ сырыттаһына аҕам барахсан суох буолаахтаабыта. Мин сайынны каникулбар кэллэхпинэ ийэбин кытта сатыы сылдьан Өтөхтөөххө, Кулуһуннаахха оттуур этибит. Кэнники дойдубар бара сырыттаһына саастаах дьон миигин отчут кыыс диэн билэр этилэр. Ол дьон барахсаттар аны үгүстэрэ суох буоллахтара.

Төрөөбүт нэһилиэгим Маалыкай Степан Васильев аатын сүгэр совхозугар кыра да буоллар сэмэй кылааппын киллэрсибит курдук сананабын. Совхозпут 50 сылын бэлиэтиир дьоро кэмминэн биир дойдулаахтарбын истинник эбэрдэлиибин”.

Аҕабыт суолун удьуордаан нэһилиэк, совхоз сайдытыгар үлэлиир, дууһалыын ылдыар **Иосиф Семенович Иванов** буолар. Бастаан оскуоланы 1971 сыллаахха бүтэрэн баран, таайа Рожин Иван Софронович үлэлиир сиригэр – олохтоох сибээс узелыгар мончуорунан үлэлээбитэ. 1972-1974 сылларга аармыйаҕа сулууспалаан кэлэн баран Степан Васильев аатынан сопхуос тутуу биригээдэтигэр оробуочайынан үлэҕэ киирбитэ. Ол саҕана Иван Васильевич Евсеев дириэктэр этэ. Хас биирдии сана үлэһити бэсиэдэлэһии кэнниттэн эрэ үлэҕэ ылар бэрээдэк баара. Онно дириэктэр: «Эдэр дьон дойдугутугар үчүгүйдик үлэлээн, үөрэнин, сайдыы-тутуу бөҕө буолуоҕа, дьоннун да көрө-истэ сылдыһан буоллаҕа», - диэн сүбэлээн эппитин убайбыт сүрүн сорук онгостубута. Салгыы Иосиф Семенович “Саха саарына, киһи кэрэмһэ Евсеев Иван Васильевич” кинигэҕэ суруйбут ыстатыйатыттан быһа тардыыны киллэрэбит.

“Тутуу үлэтин үөһүгэр биирдэ баар буола түспүтүм. Тутуу үлэтин Антонов Нестер Климович, Николаев Иван Петрович, Саввинов Семен Афанасьевич, Александров Гаврил Николаевич салайаллара. Тутуу биригээдэтигэр кырдыаһаһыттан эдэригэр тийэ соботох Маалыкай иһигэр барыта 60 оробуочай үлэлиирэ. Бастаан көмөлтө үлэҕэ сырытыннаран баран, син тутууга сыһаннаах, уоту-күөһү бодьуустаһар, электро-инструментары туттар, алдыаннаҕына миэстэтигэр өрөмүөнүүр кыанар-хотунар, дьибэ үрдээтэҕинэ абыраталыһы диэн, кырдыаҕас буолуотунньуктар бэйэлэригэр ылбыттара. Сана дьибэлэри тутан дьэндэтэлээн таһараарар үлэҕэ кыттыы – туһугар хомуньууһу чугаһатыыга атын үлэлэрдээҕэр киһи хараҕар тутта көстөр кыттыы курдуга. Эдэр тутууччулар «оробуочай аристократия» диэн үрдэтинэ собуус сананаллара. Сопхуоска ханнык баҕарар үлэҕэ, байыаннай тиэрмининэн этгэххэ, «батальон резервэтин» курдук этилэр. Туох эмэ ыарахан сорук турдаҕына «тутуулары ытыахха» диэн буолааччы. Ойуур баһаара, мас кэрдиитэ, күргэ тутуута, киһи көмүүтэ, уотурбаны куруустааһын биһигинэ суох буолбат этэ.

Иван Васильевич уотурбаны сүөккээһиннэ бэйэтэ киирсэн бииргэ сүксээччи. «Чэийин, ноколор, бу өрүс уутун былдыаһыгар борокуоту биһиги тутта сытыаһыт дуо, түргэнник бүтэрэн ыта охсуоҕун, атыттар эмиэ кэтэһэн олодохторо» диирэ. Дирин трюм иһиттэн кымырдаҕас курдук субуруһан, түүн-күнүс диэн аахсыбакка, улахан кылаас оҕолоро, учуутал-быраас, салалта-суотчут диэбэккэ, 3 отделение сүөһүтэ кыстыыр уотурбатын хас да ысқылааты толору таһан, сааһылаан бүтэрэ охсон баарсалары босхолуурбут. Солбуһар кэмнэ остолобуойга бэлэм ас талыыта астанан турарын хаба түһэн үссэнэн ааһарбыт.

1983 с. СГУ бүтээн тутуу инженерэ идэтин ылан дойдубар төннөн кэлбитим. Иван Васильевич дойдугар кэлбиккин диэн үөрэ көрсүбүтэ. Ыстаарсай прорабынан Попов Евгений Николаевич, прорабынан Иван Петрович үлэли сылдыбаллара. Миигин маастарынан үлэбэ ылбыттара. Сыл курдук бииргэ үлэлээн баран Евгений Николаевич, бэйэн да кынан үлэлиһиккин, дойдулаах киһи эн хаалан ыстаарсай прорабтаа, диэн бэйэтэ уурайан атын сиргэ көспүтэ. Иван Васильевичтыын сүбэлэһэн баран быһаарбыт буолуохтаахтар. Ити саҕана мээне исписэлиһинэн тамнамат кэм этэ. Онон бииргэ бүтэрбит инженердэрбиттэн бастакынан ыстаарсай прораб буолбутум. Кыһын былаан оноһуугар Дьокуускайга бара сылдьан көрсүтэлээн кыһытан турардаахпын.

Оччотооҕу салайааччы салайар кэллэктиибигэр иитээчи буолара ирдэнэрэ. Хас баартыа Киин Кэмитиэтин Пленума, баартыа сийиэхэ буоллабын аайы үлэһиттэргэ ону илдьитирэн лиэксийэ ааҕарын ирдэнэрэ. Ону кэмигэр ыппатым, көтүтөрүм иһин үлэһитим иккис сылыгар баартыа месткомугар көрүллүбүтүм. Партком сэкирэтээрэ Соловьева Вера Григорьевна эппитин-тыыммытын кэнниттэн быыгабар биллэрэргэ диэн буолбута.

Ити эбиэт иннигэр этэ. Онтон эбиэт кэнниттэн Иван Васильевич кабинетыгар испэсэлиһтэрин ыныран нэдиэлэтээҕи соруку быһааран баран, түмүгэр объект үлэбэ кириитин былаанын аһара толоруу иһин миэхэ тыа хаһаайыстыбатын Министирэстибэтин бириэмийэтин – биир ыйдааҕы хамнаһы 220 солк туттарбыта уонна санныбын таптайан баран «мээне киһиэхэ Минсельхоз бириэмийэтэ тиксибэт» диэбитэ. Онон биир күн иһигэр быыгабар уонна бириэмийэ ылан турардаахпын.

Эрдэ саҕаламмыт хас да син улахан тутууну ситэрэн үлэбэ киллэрбит сылбыт этэ. 14 миэстэлээх улахан гараж холлоҕоһо бүтэн баран, бырайыагар ыйыллыбыт сарайын ферматын тимир буолталара суоҕуттан иннэн турбутун мин баар матырыйаал уйугар сөп түбэһиннэрэн суоттаан, ферма бэйэтин уонна да атын матырыйаалын ыйааһынын чэпчэтэн, туокар Седлищев Николай Степановичка буолталары онотторбутум, кыра буолталарын туокар эбиэттиир кэмигэр сороҕун бэйэм чочуйарым.

Иван Васильевичка туох эмэ боппуроска саарбаҕалаан киирэн ыйыттааха, хайысхабын буллараан баран, «оттон туохтаан баран туохтаан кэбистэххит» диир тыллаах этэ. Итини бастаан күлэ саныыр этим, онтон кэлин салалтаҕа үлэһээмэлээн баран өйдөөбүтүм: барытын дириэктэргэ сэлээннэммэккэ исписэлиһтэр бэйэлэрэ эппиэттии үөрэнэллэрин курдук онортуур албаһа эбит. Онон ити саҕанааҕы сопхуос салайар үлэһиттэрэ бары да түмүк хайдах буоларыгар эппиэтинэстэрин өйдүүр, инициативалаах этилэр. Салайааччы быһыытынан кыра сыһалаах да буоллахтарына, кэннилэриттэн кэлэн төттөрү дьаһайса сылдыбат идэлээбэ. Сорох дириэктэрдэр оннук гынан киһи илиитин-атабын баайан сүгүн үлэлэппэт буолааччылар. Иван Васильевич кэлин бэйэлэрин ыныран, идэтинэн, итинтигит туохтаан баран туохтаабыт буоллар ордук буолуох эбит диэн бэйэлэринэн көннөттөрө.

Баартыа оройуон тойотторо (туһугар эмиэ бэйэлэрэ туспа кыһалҕалаах дьон) «уураах табыста, былаан тоҕунна» дии-дии, үрэх баһыгар хайдах дьаһанар ордугун аахсыбакка, сыһпараны-халандаары эрэ көрө-көрө, сайыны быһа суоһурҕаны, устуруустааһын бөҕө буолаллара, буруйдааҕы көрдүүлэрэ. Дьэ итиннэ Иван Васильевич исписэлиһтэригэр дурдахааха буолара, көнөргөтөн бэйэтэ мөбүллэрэ. Онтон сыл түмүгүн таһаарыыга тоҕо эрэ Иван Васильевич дириэктэрдээх «Степан Васильев» сопхуос былаана барыта туолбут, аһара барбыт, күрэхтэһиигэ бастаабыт, Знамя ылбыт, сороҕор иккистээбит буолан тахсара.

Оччотооҕу норуот барыта дьиннээҕинэн оноһуулар буолан, ол үрэх бастарыгар оттоммут от хаһан былаланан отчуотка тиһилиэ ыраах буолара. Элбэх ахсааннаах субай сүөһү кырымчык аһылыкка кыстаан тахсарыгар привезинэн кыраапыгы сиппэккэ күөххэ үктэнэн баран, оччотооҕу специалистар, бостууктар үтүөлэринэн күһүн ирдэнэр ыйааһыннарын ситиһиннэрэн былаан туолара. Сайын батыһа сылдьан түптэлээн, туус салатан, мэчирэннэриттэн кэмигэр көһөртөөн, күһүн дэлби төкүнүччү уойбут, төлөһүбүт, техниканы көрдөхтөрүнэ ойуур быһыһынан маска айаныах курдук ыстаналаан куотар, кыыл бара сыһар буолбут буолааччылар. Кустуу-куобахтыы баран иһэн, сүөһүлэри аймыгыт диэн, суолга бостууктартан маатыраланарбытын өйдүүбүн.

Уураах тахсыбыт буолла да туолуохтаах. Биир сыл хонтуора үлэһиттэрэ бары үлэһиттэргэ холобур буолуохтааххыт, булгуччу физкультуранан дьарыктаныахтааххыт диэн буолла. Оччону истэн баран толорбот буолуохпут дуо? Спортинструктор Тыасытов Василий Афанасьевич күн аайы 11 чааска сэрээккэлэтэлээтэ, сааһыары хайыһар суола

тэлэн аны хайыһардыыр буоллубут. Иван Васильевич, бэйэтэ киһи мыыммат модьу киһитэ, хайыһарга эрэйдэнэрэ буолуо, хаама да сырыттабына сөп дии санаатым. Онтум баара бэйэ бодотун тардыннабына, хайыһар суолугар үктэннэбинэ атын киһи эбит этэ. Мэктиэтигэр синньээбиккэ, уһаабыкка дылы. Эдэр уолаттартан олох хаалбакка хайыһардаан элэннэтэр эбит. Эдэр сылдьан кыттыспыт дьарыга буолара өтө көстөр этэ. Бааскалыын сөбө көрөн турарбытын ыккабытынан экономист Федоров Николай Васильевичтыын мичимээрдээн ааспыта харахпар билигин да баар”.

Иосиф Семенович билигин Ньурба улуухун Сүбэтин дьокутаата, Бордон нэһилиэтин бочуоттаах олохтооҕо.

Эдьийдэрбит Татьяна, Александра, Евдокия төһө да быһаччы совхозка үлэлээбэтэллэр нэһилиэк сайдытыгар бэйэлэрин кылааттарын киллэрбит, киллэрэр дьон буолаллар. Ол курдук, улахан эдьийбит **Иванова Татьяна Семеновна** атыһыт идэтигэр үөрэнэн үлэтин 1962 сылтан атыһытынан саҕалаабыта уонна 44 сыл аты-эргиэн тэрилтэтигэр счетоводунан, бухгалтерынан, продавецтынан үлэлээн «ССРС потребкооперациятын туйгуна» буолбута. Аҕабытыныын бииргэ үлэлээбит буолан үлэлиир уопутун илэ бэйэтиттэн инэриммитэ. Онон үлэтинэн дьонно сирдэрбэт этэ, хата махтаналларын элбэхтэ истэрбит.

Шура, **Иванова Александра Семеновна**, оскуоланы бүтэрээт биир отопительнай сезонна совхоз центральной котельнайыгар кочегардаабыта. Онтон үөрэбин бүтэрэн фармацевт идэтин ылан аптекаҕа сэбиэдиссэйдээбитэ, совхоз, конезавод үлэһиттэрин доруобуйаларын харыстыырга, эмтииргэ үлэлэспитэ. Субботниктар, доярканы, скотнигы солбуйуу, хотон сыбааһына, хаарын түһэриитэ, самодеятельность күрээбэр кыттыы кинини тумнубатахтара, барытыгар саамай актыыбынай кыттааччылартан биирдэстэрэ этэ. Эңкилэ суох үлэтэ сыаналанан Фармация бочуоттаах бэтэрээнэ знагынан бэлиэтэммитэ.

Дуня, **Седалищева Евдокия Семеновна**, аҕатын, улахан эдьийин туйахтарын хатаран атыһыт идэтин ылан бастаан атыһытынан, онтон маҕаһыын сэбиэдиссэийинэн үлэлээбитэ 35 сыл буолла. Төрөппүттэрин курдук үлэтигэр үтүө суобастаахтык сыһыаннаһар, төрөөбүт нэһилиэгэ чэчирии сайдарыгар дууһатын ууран үлэлиир. Ону сыаналаан салалтата республика, Россия эргиэнин Бочуоттаах грамоталарынан, «Россия эргиэнин туйгуна» знагынан наҕараадалаата, үлэ ветерана буолла. Дьоно—сэргэтэ ытыктырын, убаастырын үбүлүйүгэр истэн олус үөрбүшпүт.

Эдьийим **Валентина Семеновна Кривошапкина** (Россия үөрэҕириитин Бочуоттаах үлэһитэ, Саха республикатын үөрэҕириитин Туйгуна, «Дети Саха-Азия» Аан дойдутаагы фонда стипендиата, «Методист Якутии» бэлиэ хаһаайына, үлэ бэтэрээнэ) биһикки оскуола үөрэнээччитин сааһыгар атын сиргэ көһөн үөрэммит, атын улуустарга олохсуйбут буоламмыт төһө да совхозка үлэлээбэтэрбит төрөөбүт төрүт сирбит — мааны Маалыкайбыт сайдытын, дьонун-сэргэтин ситиһиилэрин мэлдьи үөрэ истэбит, ааҕабыт, билэбит.

Абыс бииргэ төрөөбүттэр бары үлэ ветерана буолбуппут аҕабыт, ийэбит тус холобурдарынан итиилэрин үтүөтэ буолар.

Ити курдук биир ыал холобурунан колхоз, совхоз, нэһилиэк сайдытын 1929 сылтан саҕалаан бүгүнгү күнгү диэри үөрэтиэххэ, билиэххэ сөп.

*Куччугуй Сэмэн дьиз кэргэнин аатыттан куччугуй кыыһа,
Саха сирин үөрэҕириитин туйгуна,
“Методист Якутии” бэлиэ хаһаайына, үлэ бэтэрээнэ
Иванова Ирина Семеновна*